

הרב ישראל דנדרוביץ

ראש בית המדרש באר האבות

מח"ס הנחמדים מזהב, ערך יצ"ו

'וציוה לעשות סימנים לכל מצוה'

גילויים חדשים ומפתיעים בשאלת זהות מחבר הספר 'קיצור סמ"ג' ומקורותיו

'קיצור סמ"ג' - התעלומה

לא יאומן כי יסופר: ספר 'קיצור סמ"ג' - הספר אשר הגאון רבי חיד"א זצ"ל מגלה דעתו כי הוא נכתב בידי אחד המיוחד מרבתינו הראשונים, רבינו משה מקוצי מבעלי התוספות שבארץ צרפת ומחבר הספר סמ"ג - ספר מצוות גדול, הספר אשר כמה מגדולי האחרונים חיברו עליו פירושים מקיפים, מתגלה כספר שרבני דורינו טוענים כי הוא נכתב בידי כומר נוצרי בשם 'סבסטיאן מינסטר', וכי דינו כספר שכתבו מין על כל המשתמע מכך...

לא אחטא בלשוני אם אומר שאין בדומה לספר שנוי-במחלוקת בעוצמה שכזאת בספרות היהודית: ספר שגאון עוזינו רבי חיד"א, אשר ידיו היו רב לו גם בסודות תולדות וקורות הדורות, טוען כי הוא התחבר על ידי אחד הקדושים אשר בארץ המה, ואילו כיום מתהפכת הקערה על פיה במענה כי הספר נכתב, להבדיל, ביד כומר נוצרי מתועב. פלוגתא קוטבית מהקצה אל הקצה.

ברור שערעור מהימנות ספר שכזה, ובאופן נחרץ לחלוטין, לא יכול לבוא אלא אם כן הוא בנוי על טענות חזקות ומוצקות, אשר אין אחריהם ולא כלום, כקל וחומר אשר אין עליו תשובה. אפס כי בפועל אין מדובר כאן בחומת הוכחות בצורה ואיתנה, ואין הם יותר מאשר רגליים לדבר וידיים מוכיחות.

במאמר זה נעסוק בקטע הבעייתי ביותר בספר 'קיצור סמ"ג', קטע העוסק בתחליפים למצוות בשעת הגזירה, ואשר תוכנו שימש כאחד מהעדים המרכזיים לפקפוק על כשרות הספר, הן מבחינה היסטורית והן מבחינה תורנית, כשהגילוי המפתיע הוא שקטע זה, כצורתו וכצלמו, מופיע להדיא בספר 'צרור המור' של רבי אברהם סבע, כשברור לחלוטין כי מקולמוסו יצאו הדברים.

כיון שכן, הרי שגם תוכן הדברים, עליו הקשו חכמי הדורות שהוא סותר גמרא מפורשת, נידון בהרחבה, מתוך הכרה בסמכות התורנית העומדת מאחורי הדברים, כשהעניין מסתעף לבירור מקיף בסוגיא ההלכתית: מה הם הסימנים – תחליפי המצוות המותרים בשעת הגזירה.

איתא בסמ"ג - איתא בראשונים

בספר 'אמרי אמת', דברי תורתו של הגה"ק רבי אברהם מרדכי מגור זצ"ל, בכרך המוקדש לליקוטים (סוכה לא א), הובאה הפסקה הבא:

"איתא בסמ"ג, שפעם אחת לא הניחו האומות לעשות מצוות, וציוה לעשות סימנים לכל מצוה".

ועוד בספר זה, בכרך המוקדש לחג הסוכות (ימים ראשונים. תרע"ו ורשה יום ב), שם באה פסקה זו בשינוי:

"איתא בראשונים, שפעם אחת לא הניחו האומות לעשות מצוות, וציוו הראשונים לעשות סימנים לכל מצוה".

שמו של רבינו משה מקוצי, בעל הסמ"ג, נעלם בפסקה השניה. אם בפסקה הראשונה שהבאנו נאמר שהסיפור אודות גזירת האומות שלא לקיים את המצוות מופיע בספר סמ"ג, וכי הסמ"ג הוא זה שציווה על עשיית סימני המצוות, הרי שבפסקה השניה התערפלו הדברים: ההפנייה היא לאחד מספרי הראשונים, מבלי לציין באיזה ספר מדובר. והראשונים, שוב מבלי לציין מי וכמה מהם, הם שציוו על עשיית סימני המצוות.

הסיבה לשינוי זה היא פשוטה ביותר: בספר סמ"ג לא מופיע דבר או חצי דבר אודות סיפור שכזה, ולא על פסק ההלכה שלצידו. והנה כידוע, ספר 'אמרי אמת' נכתב מפי השמועה לאחר שנות מלחמת העולם השנייה. כך שכפי הנראה, בתחילה הגיעה השמועה לאזני עורכי הספר כי הציטוט של האמרי אמת היה בשם הסמ"ג, משום מה, הם לא טרחו לבדוק את אמינות הציטוט, ולכן בכרך הליקוטים שהודפס מוקדם יותר צוטט הסמ"ג כמקור הדברים. לאחר ההדפסה הבחינו עורכי הספר, או שהובא לידיעתם, כי הדברים אינם מופיעים בסמ"ג, ולפיכך הם נאלצו לשנות בכרך על חג הסוכות ולכתוב כי הדברים אמורים ב'ראשונים'.

תיקון זה כמובן אינו מועיל הרבה, שכן העורכים אינם יודעים לומר באיזה ספר מספרי הראשונים הובא דבר זה, כך שהמעין בספר ומבקש לדעת איה מקום כבודו של פסק הלכה זה התלוי באילנות גדולים - אינו יכול לבוא על סיפוקו.

וראו זה פלא כגלגל החזור: זה עתה ממש הופיעו ויצאו לאור ספרי אמרי אמת במהדורה מחודשת ונאה, בתוספת מראי מקומות וציונים. והנה, לא פחות ולא יותר, בכרך על סוכות, מציין המו"ל כי המקור של ה'ראשונים' הוא 'סמ"ג'...

קיצור סמ"ג

למרות שבשורות הבאות נחשוף את מקור הדברים ונגלה שכוונת האמרי אמת היא לאמור בספר 'קיצור סמ"ג', הרי שהתעלומה לא זו בלבד שהיא אינה מתבהרת, אלא היא מסתבכת יותר ויותר.

הנה כך נאמר בספר 'קיצור סמ"ג' (עשין כא):

"ואם יגורו שלא יניחו תפילין כמו שקרה בימי חכמי התלמוד, וקרה גם בן פפורטוגאל, ראוי שתעשה לך סימנים ותקשור חוט השני על ירך לזכר דם הברית, וכן תשים סימנים על מזוזות ביתך ובשעריך".

ברור בהחלט שהשומעים לא דייקו, והאמרי אמת לא ציטט את האמור בספר 'סמ"ג' כי אם את האמור בספר 'קיצור סמ"ג'. שם אנו אכן מוצאים תיעוד על מקרה שבו אומות העולם לא הניחו לקיים מצוות, והוא התרחש במדינת פארטוגאל בה לא התירו השלטונות לקיים מצוות שונות.

המליצו איפוא חכמי ישראל לעשות סימנים לזכר המצוות. על מצות הנחת תפילין – הם הציעו את הסימן של קשירת חוט שני על היד. וכיוצא בזה, ממשיך וכותב בעל 'קיצור סמ"ג', יש לעשות זכר למצות מזווה: להניח סימנים אחרים על הפתחים.

כמו שקרה בגירוש פורטוגאל

ואם כי אכן גילינו את מקור דברי האמרי אמת, אולם המסתורין הולך וגובר: רבינו משה מקוצי חי כמאתיים וחמישים שנה קודם גזירות פארטוגאל. כיצד יתכן כי רבינו משה מקוצי יכתוב בספר 'קיצור סמ"ג' דברים שעדיין לא באו לעולם בחייו. ועוד שיכתוב זאת בלשון עבר: 'וקרה גם בן בפארטוגאל', כמספר על דבר שכבר אירע.

נחדד את השאלה:

הנה מחד גיסא כתב הגאון רבי חיד"א בספרו 'שם הגדולים' (מערכת ספרים ק' אות פה): "קיצור סמ"ג שנדפס בזמננו - נראה שקיצרו הרב מחבר הסמ"ג עצמו, וכן נראה מהסכמה והקדמה אשר בתחלתו", וחזר וכתב זאת בספרו 'נחל קדומים' (פרשת קדושים).

דעתו של החיד"א היא ברורה: רבינו משה מקוצי חיבר לספרו שתי מהדורות: ארוכה וקצרה – הארוכה היא ספר 'סמ"ג' והקצרה היא ספר 'קיצור סמ"ג' (תופעה המצויה אצל עוד מרבתינו הראשונים).

מאידך גיסא ברור שלא יתכן מציאותית שרבינו משה מקוצי יאזכר את מאורעות פארטוגאל שהתרחשו מאות בשנים אחרי זמנו.

והנה בספר 'קיצור סמ"ג' אנו מוצאים עיסוק מלא ומפורט של מאורעות פארטוגאל: גזירת הגירוש, הגזירה שלא יעסקו בתורה, הגזירה שלא יקיימו מצוות, וכן הלאה.

הנה בתחילת הדברים נאמר:

"וזה" צוה אותנו כדי שתמיד נעסוק בתורה אפילו אם עתידים לגזור על ישראל להעבירם על דברי תורה ושלא יעסקו בתורה כמו שקרה בגירוש פורטוגאל שגזרו שלא ידרשו ברכים ושלא ילמדו לתינוקות ולקחו כל הספרים שלא יעסקו בתורה עד שבמעט נשתכחה תורה מישראל כי איך ילמדו לבניהם בלי ספר ובלי מלמד, ולא

נשאר להם אלא שילמדום שמע ישראל וידעו איך ה' אמר. ושראוי לאהבו ולמסור נפשו על קדושתו ולכן נתן השם לישראל לאותם זמנים פרשה קצרה של שמע שהיא כלל כל התורה, ואם לא יוכלו לידע כל הפסוק, למעט ידעו פסוק שמע וילמדו אותו לבניהם. ואם יבואו בני בליעל להדיחו מעל ה' ימסור נפשו למות על קדושת ה' כשאומר ואהבת את ה' אלהיך בכל נפשך וכל שכן בכל ממונך".

ולאחר מכן שוב נאמר כי בפארטוגאל גזרו על התפילין, וכפי שהבאנו לעיל.

והשאלה איפוא נשאלת מאליה: כיצד יתכן שרבינו משה מקוצי יספר על גירוש פארטוגאל ושאר גזירות המלכות באותה עת, מאות בשנים קודם שהדברים התרחשו.

אמנם, כפי שכבר הבאנו לעיל, בספר 'סמ"ג' הארוך לא מופיעים דברים אלו ועיקר. אך עניין זה בפני עצמו אינו כלום: יתכן בהחלט שרבינו משה מקוצי הוסיף בחיבורו הקצר דברים אותם הוא לא כתב בחיבורו הארוך, אך כיצד יתכן שהוא יספר על מאורעות כשהם עתידים להתרחש רק לאחר מאות בשנים.

שאלה זו היא הערעור ההיסטורי המובהק ביותר הקיים על קביעת החיד"א שרבינו משה מקוצי הוא מחבר ספר 'קיצור סמ"ג', שכן אפשרות כזאת בה הקטעים הללו יצאו מקולמוסו של בעל הסמ"ג היא מופרכת לחלוטין.

הגהות שנשתרבבו

בפירוש 'תיקון מצוה' הגדפס בשולי ספר 'קיצור סמ"ג' של מהדורת ווארשא תרנ"ד, מתפלא המחבר כתמיהה זו, והוא כותב:

"ועל כל מאמר זה איני יודע אם הוא מהסמ"ג, דהא בסמ"ג ליתא, וגם גלות פורטוגאל היה זמן מאוחר איזה מאות שנים אחרי חיי הסמ"ג ז"ל. ואולי איזה מניה כתב זאת. והדברים תמוהים ונפלאים".

עוצם הקושיה אינו מניח למחבר הפירוש 'תיקון מצוה' מוצא אחר מלבד ההשערה כי אולי איזה מניה הוא שכתב זאת ודבריו נשתרבבו אל תוך דברי ספר 'קיצור סמ"ג'. וגם לאחר תירוץ זה, הוא עדיין נותר במסקנה שמדובר בדבר תמוה ומופלא.

אגב, החיד"א, שהוא כאמור בעל השמועה כי מחבר הספר הוא רבינו משה מקוצי, מסכים בעצמו כי ישנם הגהות שנשתרבבו אל תוך הספר, והם אינם מפרי עטו של רבי משה מקוצי.

הנה בספרו 'ברית עולם' (על ספר חסידים. ליוורנו תקנ"ד. סי' נט) דן רבי חיד"א באיזכורו של מהר"ם מרוטנבורג בספר 'קיצור סמ"ג', דבר שאף הוא לא יתכן מציאותית, והוא כותב על כך:

"והגם דקיצור סמ"ג נראה דהסמ"ג הוא עצמו חיברו, מכל מקום נראה דזו הגהה מבחוץ שכתב אחד חכם והניחוהו בפנים, ודו"ק".

מסתבר אם כן כי החיד"א יחיל את אותה השערה אודות 'הגהה מבחוק' גם כלפי הדיון שלנו על גירוש פארטוגאל, אם כי ברור שכאן קשה בהרבה לומר כך.

מה זה 'גירוש פארטוגאל'?

השערה מקורית לפתרון בעיה קשה זו, מנסה לצקת משמעות חדשה במושג 'גירוש פארטוגאל' בשונה מהמובן לנו עד כה: לא גירוש פארטוגאל הידוע, כי אם דבר אחר לחלוטין.

את השערה כותב הגאון רבי שמואל פריינד, מדייני העיר פראג, בפירושו 'עיר הצדק' הנדפס יחד עם ספר 'קיצור סמ"ג' של מהדורת פראג תרכ"ד:

"ומה שכתב בגירוש פארטוגאל נראה לי שהכוונה להיהודים אשר נתגרשו וגלו למדינת פארטוגאל. ולא דיבר מזמן אשר נתגרשו ממדינת פארטוגאל, כי מלבד שזה קרה לאבותינו יותר משני מאות שנה אחרי חיי הסמ"ג, אף רק גם כי נכתב זה בזמן שאחרי הגירוש לא יתכן שיאמר כי גזרו בגירוש שלא ילמדו לבניהם ושלא ידרשו ברכים שחרי הגלו ויגרשום מארצם, והיאך יצוו עליהם מה שיעשו והם אינם תחת ידם, כן נ"ל".

נפתח בסיום דבריו: רבי שמואל פריינד אינו מבין כיצד יתכן שבזמן גירוש פארטוגאל יגזרו על בני ישראל שלא יעסקו בתורה, והלא בני פארטוגאל גירשום מארצם ושוב הם אינם תחת ידם להטיל עליהם גזירות ולרדות בהם.

מכוח קושיה זו, ומכוח הקושיא אותה הצענו לעיל כי גירוש פארטוגאל התרחש שנים רבות לאחר פטירת רבינו משה מקוצי, מעלה רבי שמואל פריינד פירוש חדש למילים 'גירוש פארטוגאל': אין הכוונה למאורע גירוש פארטוגאל המפורסם, בה גורשו בני ישראל מארץ פארטוגאל, אלא למקרה אחר, קדום יותר, והוא מה שגורשו בני ישראל אל ארץ פארטוגאל, ושם גזרו עליהם השלטונות את גזירות אלו.

מלבד זאת שרבי שמואל פריינד אינו מציין אסמכתא היסטורית למאורע זה שזכרו לא נשמע מעולם, ומלבד זאת שמדובר בחידוש לשוני נדיר העוקר את המונח 'גירוש פארטוגאל' מהבנתו הקלאסית והמוכרת, הרי שהקושיה כיצד יתכן שהשלטונות יכפו את עקירת דיני התורה מהמגורשים אשר כבר אינם תחת ידם – אינה קושיה כלל.

בכ"ל, ההיסטוריה יודעת לספר כי מאורעות הגירוש השונים היו תהליך הדרגתי ומתמשך, שכלל רדיפות שונות ומשונות כשבפסגתם גם בא צו הגירוש. כך שייתכן כי גם כאן המדובר הוא על הזמן טרם הגירוש, או על אלו שניסו להתחמק מהגירוש ונותרו כאנוסים בארץ מכורתם.

וכפרט, אם נדייק בפרטי ההיסטוריא של גירוש פארטוגאל, נבין את דברי 'קיצור סמ"ג' עוד יותר: ההתעללות של השלטונות ביהודי פארטוגאל הייתה רחבה מאוד וידעה שלבים שונים. לאחר הטלת גזירת הגירוש, החליפו השלטונות את הגזירה על חלק

מהיהודים בגזירה חמורה בהרבה והיא כפיית היהודים להתנצרות. כך שמלכד ההגירה ההמונית הכפויה מפארטוגאל היו המונים שנותרו בפארטוגאל ונכפו להמיר את דתם לנצרות. ועל אלו הוא שנכתב כאן כי השלטונות אסרו עליהם לקיים את מצוות היהדות.

נמצא איפוא שאילו לא נרצה לעקם את משמעות הפשוטה של 'גירוש פארטוגאל' וגם לא נחפוץ לומר כי כל קטע זה הוא תוספת מאוחרת יותר, שתי אפשרויות דחוקות ביותר, הרי שהקושיה במקומה עומדת: כיצד סיפר רבינו משה מקוצי על מה שקרה בגירוש פארטוגאל, כשהגירוש עדיין לא התרחש.

'הוברר כי חיברו כומר אחד'

ומכאן אנו באים אל ההפתעה הגדולה. בספר 'דגל מחנה ראובן' – ספר הזכרון לרבי ראובן אליצור (אלול תשע"א) הודפס מאמר ארוך פרי עטו של ר"א אליצור על טיבו של ספר 'קיצור סמ"ג', ושם הוא מגיע למסקנה כי את ספר 'קיצור סמ"ג' לא חיבר רבינו משה מקוצי, כדברי החיד"א, אלא, להבדיל אלף אלפי הבדלות, הכומר הנוצרי סבסטיאן מינסטר. לא פחות ולא יותר.

בתחילה הוא מביא קטעים מוזרים המופיעים בספר 'קיצור סמ"ג', כשאת חוד-החנית הוא מפנה לקטעים אותם ציטטנו לעיל:

"גם מצאנו שם, בהלכות תפילין, דבר נפלא מאוד, שבעל הסמ"ג כבר ידע בזמנו על גלות פורטוגל שהיה 4 שנים אחרי גירוש ספרד, 250 שנה אחרי הסמ"ג, וזה הפלא ופלא.

את הקטע הזה (של מ"ע כא) הוא מסיים כך: 'ואם יגזרו גזירה שלא יניחו תפילין ראוי שתעשה לך סימנים ותקשור חוט השני על ירך'. חידוש גדול מאוד שלא מצאנו בן באחר מן הפוסקים, ולפי זה מי שלא השיג אתרוג לסוכות יקה, לכל הפחות, רימון במקומו".

בעת רק נעיר בקיצור, כי המסקנה על האתרוג והרימון אותה הוציא ר"א אליצור מדברי ה'קיצור סמ"ג' היא מעוותת לחלוטין, ועליה נאריך בחלקו השני של מאמרנו. אולם לעצם העניין הרי שבהחלט ניתן להסכים עימו שמדובר בחידוש גדול מאוד.

לאחר אריכות דבריו כותב ר"א אליצור:

"וכאן נביא בפני הקוראים גירסא נוספת באשר לזהותו של מחבר 'קיצור סמ"ג'. מינסטר זה הוציא לאור שנת רצ"ג, בעיר באזל, ספר בשם 'מצוות התורה'. הספר כולל כל תרי"ג מצוות עם פירושיהן עם תרגום ללטינית. בראש הספר הקדמה בלטינית, מאת מינסטר, ובה הוא מלגלג על היהודים החשובים ועל התורה שבעל פה שלהם, ועל המנהגים המשונים שהם נוהגים, והוא מסביר לשם מה ולשם מי עשה את העבודה הזאת. ספר זה זהה מילה במילה ממש עם אותו ספר 'קיצור סמ"ג' שנדפס בקרלסוא בשנת תקכ"ג".

הדברים עילגים מעט, וגם המציאות אינה מוצגת כאן כדבעי וכפי שנרחיב בה תיכף ומיד, אך המסקנה של ר"א אליצור נחרצת בעליל: כומר נוצרי הוא שחיבר את ספר 'קיצור סמ"ג'.

לאחר מאמר זה, מעתיק מו"ל הספר 'דגל מחנה ראובן' את מכתבי רבני דורינו, מהם שכבר נתבקשו לבית עולמם ומהם שיבדלו לחיים טובים, אשר סבורים בנחרצות כי הספר 'קיצור סמ"ג' חובר בידי כומר.

הנה ציטוטים נבחרים מתוך דבריהם: "הספר קיצור סמ"ג שנדפס כבר כמה פעמים הוכרר כי חיברו כומר אחד", או "הדבר ברור שאת ההוצאה הראשונה כתב כומר נוצרי – הרי שהספר 'קיצור סמ"ג' המצוי בידינו דינו כדין ספר שכתבו מין".

ואלו הם רק חלק מהציטוטים החריפים של הרבנים, והחפץ לראותם בשלמות מוטב יעשה אם יעיין בתצלומים המודפסים בספר הנ"ל.

כפי הנראה ר"א אליצור הוא זה שהעמיד את הרבנים הכותבים והחותמים בכרוזים הללו על דעתו בזהות מחבר הספר, מתוך הוכחותיו המבוארות במאמרו הנזכר, ומתוך דבריו אלו הגיעו הרבנים למסקנתם זו התומכת בדעתו כי הספר חובר בידי כומר נוצרי.

המציאות

משום מה נראה כי ר"א אליצור לא ראה את התמונה בשלמותה וגם מסקנתו היא נמהרת מדי, בלי ראיות של ממש כפי שנדרש לתפנית היסטורית שכזאת.

המציאות היא כך: בשנת רצ"ג נדפס בעיר באזל ספר קטן-מימדים, דו-צדדי ודו-לשוני. מצד אחד של הספר נפתח החלק המודפס בלשון הקודש ומהצד השני נפתח החלק המודפס בלטינית. בשער הספר בלשון הקודש מופיעים המילים: "מצוות לא תעשה ומצוות עשה עם פירושיהן קצרים". לאחר מכן מודפס "הקדמה לרבי משה מקוצי על ספר המצוות", כשלאחריו מודפס הספר המוכר לנו כקיצור סמ"ג, שלימים חזר ונדפס בכמה מהדורות. בשער הספר בלטינית מופיעים המילים: "מצוות התורה", והוא למעשה תרגום בלטינית של הספר בלשון הקודש.

את ספר זה הדפיס אדם בשם סבסטיאן מינסטר. מינסטר זה, שהיה בבעלות משפחתו בית דפוס, הדפיס ספרי יהדות שונים, כמו למשל ספר 'מילות ההגיון' להרמב"ם, והוא אף תרגם ספרי יהדות ללטינית, כשחשוב להדגיש שלא ידוע לנו על זיופים או שיבושים מכוונים שעשה מינסטר כמו"ל לספרי היהדות שהדפיס.

על מינסטר ידוע כי הוא עמד בקשר רציף עם כמה מחכמי ישראל, כך למשל הוא היה קשור לרבי אליהו בחור, בעל ספר 'התשבי', והוא אף הדפיס חלק מספריו. אנקדוטה חשובה לציון היא שאת אחד מספריו תרגם מינסטר ללטינית והדפיסו ללא רשותו של ר"א בחור שהתרעם על כך במכתב שכתב לו. מינסטר שכבר לא יכול היה להשיב את הגלגל אחורנית ריצה את ר"א בחור כשהדפיס את מכתבו זה בתוך ספר אחר שהדפיס, מה שמזכיר את הגיגותו היחסית של מינסטר, אותה חשוב לנו לדעת לצורך מחקרנו הנוכחי.

וחזרה לנידון דידן: אין ספק שאת התרגום ללטינית עשה מינסטר. אך מאידך אין ולו בדל-ראיה כי מינסטר המתרגם ללטינית הוא גם האיש שחיבר את החיבור בלשון הקודש.

אם בהסתברות גרידא עסקינו, הרי שאדרבה, מסתבר יותר כי תפקידו של מינסטר הסתכם בתרגום ובהדפסה ולא יותר מכך, בדיוק כפי שעשה בספרים רבים אחרים, עליהם עמל בנאמנות אומן שאינו מרע נאמנותו.

אמנם ישנם דברים מוזרים המצויים בתוך ספר קיצור סמ"ג, אך הם עדיין לא הופכים לראיה כי מינסטר הוא שכתב זאת, בפרט כשניתן לקבוע כמעט בוודאות שמינסטר עצמו לא היה בעל עניין לומר את חידושים אלו, וכנראה גם לא היה בעל יכולת לחדש זאת.

חשוב להדגיש: בתוך הספר עצמו, בקו-התפר שבין החלק בלשון הקודש לחלק הלטיני הדפים מינסטר דברי הבל והשקפות קלוקלות בדבר אמונתם המשוקצת. אך יש להבחין כי הוא לא שילב זאת בגוף הספר כי אם הציב זאת שם כדבר העומד בפני עצמו. גם בהקדמתו לחלק הלטיני כותב מינסטר שמטרת הדפסת הספר היא בכדי ללעוג רח"ל לאמונת ישראל. אולם יש לנו לדעת שכפי הנראה אנוס ועומד היה מינסטר לעשות כן, שכן האמת הברורה היא שמינסטר כלל לא היה כומר במשמעות המקובלת של המילה, ואדרבה הוא נרדף על ידי הגורמים הנוצריים שטענו כלפיו על שהוא עוסק בחכמת ישראל, ובכדי להרוף את הביקורת עליו – הוא נאלץ לכתוב כך (כמובן שלא באחי להליץ אודות אדם זה, אך פרטים אלו מאומתים לחלוטין מבחינה היסטורית).

ועם כל זאת, יתכן בהחלט שחלה כאן טעות בזיהוי המחבר: אכן רבינו משה מקוצי הוא אינו מחבר ספר זה, כי אם חכם תורני אחר, שפעל לאחר גירוש פארטוגאל, כמוכח מהראיה שהבאנו. וייתכן מאוד כי מסיבות שונות טעה מינסטר לחשוב כי מדובר בחיבורו של רבינו משה מקוצי.

נקודה נוספת הראויה לבירור היא מידת ידיעת חכמי ישראל שעמדו בקשר עם מינסטר בכלל ור"א בחור בפרט, אודות ספר זה, והדבר זקק מחקר כשלעצמו.

סיכום ביניים: מינסטר לא היה כומר. מינסטר אכן היה זה שתרגם את הספר 'קיצור סמ"ג' ללטינית, והוא אף הדפיס את המהדורה הראשונה של הספר בלשון הקודש, אך אין כל ראיה כי הוא כתב את הספר בלשון הקודש. ואדרבה, לא נראה שהיה ביכולתו לעשות כן. מלבד זאת, מינסטר לא נתפס מעולם כמי שעשה בספרים שהדפיס כבשלו, ובוודאי שלא היה זייפן, כך שאין לומר שהוא החליט על דעת עצמו לייחס את הספר לרבינו משה מקוצי.

ברור שישנם בספר זה קטעים שלא יצאו מתחת קולמוסו של רבינו משה מקוצי, כמו למשל הקטעים על גירוש פארטוגאל. אולם גם אם לא נקבל את דעתו של רבי חיד"א כי מדובר בקטעים שנשתרבבו לתוך החיבור המקורי של רבינו משה מקוצי, הרי

שמסתבר לומר כי חכם יהודי, שפעל לאחר גירוש פארטוגאל, הוא מחבר הספר, ומסיבה לא ידועה לנו הוא יוחם לרבינו משה מקוצי.

ב'על החיבור הוא תלמיד-חכם, כנראה ממגורשי פארטוגאל'

חוקר נוסף שהתעסק בשאלת זיהוי מחבר 'קיצור סמ"ג' הוא רבי אברהם חבצלת, אשר כתב מאמר מקיף ונכבד הנושא את הכותרת: 'קיצור הסמ"ג למי' [בתוך מאסף 'מוריה', תמוז תשמ"ח].

מישום מה, ר"א חבצלת מתפתל שם סביב היכולת לומר במפורש שאין כל ראיה מוחצת כי מינסטר הוא שחיבר את הספר.

בתחילת דבריו נראה כי הוא מניח בוודאות כי מינסטר הוא מחבר הספר:

"על מנת לברר הדברים לאשורן יש להודקק למקורות ראשונים. דא עקא, עשרות רבות מכתבי היד של הסמ"ג קיימים עד היום, אך מקיצור הסמ"ג לא שרד אפילו כתב-יד אחד. הספר נדפס לראשונה בכול בשנת רצ"ג... מהדורה זו נדפסה עם תרגום כל הספר ללטינית. המדפיס הכומר סבסטיאן מינסטר כותב בהקדמתו לחלק הלטיני של הספר, שערך הספר ותרגמו ללטינית 'כדי להראות איך מחו עיני בני ישראל מראות ומלהשכיל לבותם לילך בעקבות תורה שבעל פה'. עב"פ, לפי זה הכומר סבסטיאן מינסטר הוא אשר קיצר את הסמ"ג... גירוש פורטוגל היה בשנת רנ"ז, 35 שנה לפני הדפסת הספר... יש רק להצטער איפוא על שלשה מגדולי ישראל שטרחו לפרש ולהגיה חיבורו של כומר נוצרי".

דברים מוחלטים לכאורה, כותב לנו ר"א חבצלת: "לפי זה הכומר סבסטיאן מינסטר הוא אשר קיצר את הסמ"ג". לא נכנס כעת לעובדה שמינסטר כאמור לא היה כומר, עובדה שאינה חשובה לעצם הנושא, אלא שאיני מצליח לדעת כיצד בדיוק עולה המסקנה שמינסטר חיבר את הספר מתוך הנתונים המובאים שם - אמנם מינסטר הוא שתרגם את הספר ללטינית, וכן הלאה, אבל מה עניין זה לעצם החיבור בלשון הקודש.

ואכן, בהמשך דבריו מטיל ר"א חבצלת ספק בדברי עצמו, בדיוק כמענתנו הנזכרת עתה:

"העולה מן הדברים דלעיל: רבינו משה מקוצי לא כתב את קיצור הסמ"ג. החיבור נכתב לאחר שנת רנ"ז ונדפס לראשונה ע"י הנוצרי סבסטיאן מינסטר שגם תרגמו ללטינית. אכן עדיין יש מקום לתהות האם מינסטר כתב גם את החלק העברי או שלקח חיבור של חכם יהודי בן דורו, תרגמו ללטינית, הוסיף לו הקדמה והדפיס יחדיו".

"ניתן לתהות...", דומני כי ניתן לתהות על עצם התהייה. המוציא מחזקת הכשרות של ספר הלכתי וטוען כי גוי כתב זאת - עליו להביא ראיה מוחצת כי כך הם פני

הדברים. ולכן כל עוד שאין ראיה מוחלטת כי הכומר כתב את החלק העברי – אסור לנו לומר כך.

וישוב אף עתה, הופך ר"א חבצלת את קערתו על פיה, והפעם הוא אומר דברים ברורים: לא מסתבר שהכומר חיבר את הספר. וכך הוא כותב:

"הרב יוסף עקיבא פרייס שהיה בקי בספריו של מינסטר מוכיח שספר זה אינו מחיבוריו, שכן מינסטר היה אמנם מורה ללשון הקודש ותלמידו של רבי אליהו בחור, אך העברית שבפיו היתה עילגת. בקיצור שלפנינו הרצאת הדברים פשוטה וברורה וניכר שאינה פרי עטו.

על כך יש להוסיף שבהקדמתו כותב מינסטר דברי כפירה ומינות ואת עיקרי דתו ומדוע לא שילבם בחיבור עצמו בכמה מקומות. גם לא מסתבר שחכם נוצרי ישב לעבר ספר הלכה.

אמנם מינסטר אינו מזכיר בהקדמתו שהיה לפניו כתב יד כלשהו, ואף אינו רומז לכך שהוא אינו המחבר, וספר זה נדפס ללא שם מחבר, אך ייתכן שגם לפני מינסטר היה כת"י שלא צוין בו כל פרט על המחבר. החיבור נכתב סמוך לגירוש פורטוגל שהיה בשנת רנ"ז, ונדפס רק בשנת רצ"ג, וייתכן שעבר כמה בעלים בתקופה זו".

אלו הם דברים המתקבלים על הלב, ובהתאם לכך אנו מסכימים כמעט עם כל מילה שבדברי הסיכום אותם כותב ר"א חבצלת בסיום מאמרו:

"קיצור הסמ"ג שנדפס עד עתה למעלה מעשר פעמים לא נכתב ע"י בעל הסמ"ג כפי שהיה נראה לבעלי הפירושים ולתלמידי החכמים שהשתמשו בחיבור. גם אין זה ספר שכתבו מין. הנוצרי סבסטיאן מינסטר תרגמו ללטינית והדפיסו אבל לא כתבו. בעל החיבור הוא תלמיד-חכם, כנראה ממגורשי פורטוגל. מכתב היד שלו נדפס החיבור לאחר בשלושים שנה בעילום שם".

ואנו נאמר כך: אם לא נקבל את דעת רבי חיד"א כי מקור הספר הוא מכתבת רבי משה מקוצי ונשתרבו בו דברים ממקורות מאוחרים, הרי שמסתבר לומר כמסקנת ר"א חבצלת: המחבר הוא חכם עלום מתקופת גירוש פארטוגאל.

כותב הקטע: רבי אברהם סבע

ביוזן שהגענו לשלב בו מסתמן כי מחבר 'קיצור סמ"ג' אינו רבינו משה מקוצי, כי אם חכם מתקופת גירוש פארטוגאל, יש ברצוני לנסות להשלים את התצורף עם גילוי מדהים שמצאתי:

כל הקטע המופיע בספר 'קיצור סמ"ג' (עשין כא) כלפי גירוש פארטוגאל, ובכלל זה החידוש על עשיית סימני המצוות, שכפי הנראה הוא הקטע הבעייתי ביותר בספר זה הן

מבחינה היסטורית והן מבחינה תורנית, מופיע להדיא בספרו של אחד המיוחד ממגורשי פארטוגאל, רבי אברהם סבע, כמעט אות באות.

בספרו הידוע 'צרור המור', אשר נדפס בוונציה בשנת רפ"ג – די זמן והותר עד להדפסת 'קיצור סמ"ג' בשנת רצ"ג – מופיעים כך הדברים (פרשת ואתחנן):

"והענין הזה הוא כמו שכתבתי שהתורה הניעה לסוף הצרות והגזרות שעתידין לגזור על ישראל להעבירם על דת ושלא יעסקו בתורה. כמו שקרה בגירוש פורטוגאל שגזרו שלא ידרשו ברבים ושלא ילמדו לתינוקות.

ולקחו כל הספרים והבתי כנסיות באופן שלא יתפללו ולא יעסקו בתורה. עד שכמעט נשתכחה תורה מישראל. כי איך ילמדו לבניהם בלי ספר ובלי מלמד. ולא נשאר להם אלא שילמדום שמע ישראל וידעו איך ה' אחד. ושראו לאהבו ולמסור נפשו על קדושתו.

ולכן נתן השם לישראל לאותם זמנים פרשה קצרה של שמע ישראל שהיא כלל כל התורה. ואם לא יוכלו לידע כל הפרשה. למעט ידעו פסוק שמע ישראל שהוא עיקר הייחוד. וילמדו אותו פסוק לבניהם בענין שידעו שהוא השם אחד ולו היכולת. ואם יבואו בני בליעל להדיחו מעל השם. שילמד לו שימסור נפשו למות על קדושת השם. כאומרם בכל נפשך וכל שכן בכל ממונך וזהו ובכל מאורך.

ואמר בכל מאורך. אפילו שלא נפל לך בירושה אלא שאתה צריך להרויחו. אתה צריך לאהוב את השם ולתתו לו בנפש חפצה. כאלו לא עמלת בו אלא שנפל לך בירושה. וכל זה יש ללמד לבנו בפסוק שמע ישראל ואהבת. וזהו והיו הדברים האלה של ייחוד השם ואהבתו אשר אנכי מצוך היום על לבבך. כשאמרתי ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך. וזהו על לבבך ושננתם לבניך. כי זאת התורה אשר תלמדם שימותו על קדושת שמו. ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשבבך ובקומך. בכל אלו הזמנים והמקומות תדבר בזה ולא תשכח ללמד להם פסוק זה של הייחוד. בענין שתלמדם שימותו על קדושת שמו. וקשרתם לאות על ירך ובין עיניך. כי זהו בתפילין ובמזוזות שכתוב בה פרשת שמע ישראל שם לזכר מה שאמרנו.

ואם יגזרו שלא יניחו תפילין כמו שקרה בימי חכמי התלמוד וקרה גם כן בפורטוגאל. ראוי שתעשה לך סימנים ותקשור חוט השני על ירך לזכר דם הברית. ובין עיניך תהיה לזכרון כמו שאמר במקום אחר ולזכרון בין עיניך. ובן תשים סימנים על מזוזות ביתך ובשעריך. בענין שתזכור יציאתך וביאתך לעולם. בענין שתמסור נפשך על קדושת השם. וזהו ע"ד הציבי לך ציונים".

ההשוואה בין הלשון המופיע ב'קיצור סמ"ג' ללשון המופיע ב'צרור המור' היא מפתיעה ביותר: ההקבלה היא מדויקת כמעט אות באות. ואילו היכולת לומר כי נתנבאו כאן שני נביאים בסגנון אחד, בייחוד כשמדובר כאן בתיעוד מאורעות ורגשות, היא אפסית.

לך נא ראה את מה שקבע רבינו הרמח"ל בספרו 'לשון למודים' (ח"א לימוד יא):

"אך דע כי באין ספק כאשר יתחלפו מבעי בני האדם עד אשר אי אפשר להמצא מבע אחד ידמה לחברו בשלמות מכל וכל, כן יתחלפו גם לשונותם ודרך דברם, כי הלשון קולמוס הלב, ואין לב דומה מכל וכל אל חברו בענין שישוב לשונו כמוהו ממש".

ברור איפוא לחלוטין שמקולמוס אחד יצאו הדברים השווים הללו, ומכיון שבספר 'צורר המור' הדברים שלמים יותר ובנויים בצורה הגיונית יותר, הרי שניתן לקבוע למעלה מכל ספק כי מחבר 'קיצור סמ"ג' העתיק את קטע זה מתוך ספר 'צורר המור'.

ושמא נעזי ונעלה השערה נועזת יותר כי רבי אברהם סבע גופו הוא מחבר 'קיצור סמ"ג', שכן כוחו של רבי אברהם סבע גדול היה גם במקצוע ההלכה, שהרי חיבר ספר בשם 'צורר הכסף' על ענייני הלכה (ראה עליו: 'כתבי ר' אברהם סבע' בתוך 'ספונות', ספר שלישי עמ' 318).

גילוי זה פותח פתח כפתחו של אולם על המקורות של ספר 'קיצור סמ"ג' והנחנו מקום לחכמים אחרים שיבואו אחרינו וישלימו, אולי, במקבילות נוספות או בכל קשר אחר.

אך נכון לעתה יכולים אנו לדעת בוודאות כי כותב הקטע שעליו אנו דנים הוא רבי אברהם סבע, בן התקופה, מה שמבהיר את האוטנטיות ההיסטורית של קטע זה. ומשנודע לנו כי הכותב הוא חכם בעל שיעור קומה, שומה עלינו להתייחס ברצינות גם להיבט התורני של הדברים, ולא לדחותם בקש.

ההשוואה בין הטקסטים

אגב, ההשוואה בין הטקסטים המופיעים ב'קיצור סמ"ג' לטקסטים המופיעים ב'צורר המור' מפצחת מילים תמוהות: הגה למשל נאמר ב'קיצור סמ"ג': "ולא נשאר להם אלא שילמדום שמע ישראל וידעו איך ה' אמר". ואילו ב'צורר המור' הסיומת היא: "וידעו איך ה' אחד". כשברור בהחלט שגירסת 'צורר המור' היא הגרסה הנכונה.

מאידך, בעל פירוש 'תקון מצוה' על 'קיצור סמ"ג' מנסה להבין את טיב הסימן שמוצע כתחליף לתפילין, כשכפי הנראה הוא אינו מבין מה עניין צבעו האדום של חוט השני והזכר לדם הברית עם מצות התפילין, ולכן הוא מציע כי יתכן ונפלה כאן טעות:

"אינו מוכן. ואפשר שכן צריך לומר 'שתעשה לך סימנים על ירך ובין עיניך, ואם יגזרו על המילה תעשה לך סימן ותקשור חוט השני לזכר דם ברית'".

מדובר בהצעת תיקון יפה מאוד, אך חשוב להבחין כי גירסת 'קיצור סמ"ג' תואמת בהחלט עם הגירסה בספר 'צורר המור', מה שמראה כי הטעות לא נולדה בספר 'קיצור סמ"ג', אם כי אין בכך לשלול את האפשרות שהטעות כבר נפלה בספר 'צורר המור', כשגם כך מתהדק הקשר בין הטקסטים.

עדותו המשלימה של רבי אברהם סבע

עוד ראוי שנדע כי עתה שהתברר לנו כי מקור פיסקא זו הוא בדברי רבי אברהם סבע, הרי שבהקשר לתמיהתו של רבי שמואל פריינד שהובאה לעיל כיצד יתכן שהשלטונות בפארטוגאל כפו את ביטול לימוד התורה וקיום המצוות בעוד שהם גירשו את היהודים והוציאו אותם משליטתם, ועל מה שהבאנו לעיל ביישוב התמיהה, יש לנו להשלים את היריעה ולהביא את עדותו של רבי אברהם סבע גופו המספר בפרוטרוט על גזירות אלו.

כך כותב איפוא רבי אברהם סבע ברשימתו האוטוביוגרפית הקרויה 'תפארת בנים' (הנדפס בתוך ספרו 'צרור המור' בפרשת ויצא):

"ויוסף אף ה' לחרות בעמו, וגירש המלך מנואל לכל היהודים שבמלכות פורטוגל, וציוה לקחת כל ספריהם בכל מקומות מושבותיהם. ואמר שחיה רוצה ליתן ספינות שילכו בים, וצווה שילכו כל היהודים ליום מועד לשבור בחורי וקני ללישבונה. וזה היה אחר שלקח כל התינוקות והנערות והבחורים להמיר דתם על ברחם.

ואז עזבתי ביתי ונחלתי וכל מחמד עיני וספרי במדינת פורטוגל, ושמתי לדרך פעמי ללכת לעיר הגדולה עם בני הנשואים ואשתי, ושמתי עצמי בסכנה להביא אלו הספרים שחברתי... ובאתי ללישבונה וישבתי מחוץ לעיר.

והכרוז יוצא ובא בכל המדינה וסביבותיה, שיוליכו כל הספרים והתפילין לבית הכנסת שבלישבונה בקנס מוות. וכבר לקחו יהודי אחד בספר אחד שהיה חמדתו, והכוהו מכת מרדות ברצועות. ובשומעי עמדתי מרעיד, והלכתי בפחד ובהלה וחפרתי בתוך זית גדול שהיה לו שרש גדול בארץ, ושמנתי שם אלו השלוש ספרים שחברתי, פירוש התורה ופירוש המגילות ומסכת אבות, וגם צרור הכסף שחברתינו בימי נעורי..."

אחר כך הכניסום כולם לחצר אחד כמו עשרת אלפים יהודים, וכולם הכריחום ופתום להמיר דתם, ובארבע ימים לא נשארו ארבעים בין אנשים ונשים. סוף דבר הפשיטו עורי מעלי ונשארו שם בני ובנותי וכל אשר לי, לא נשאר בלתי אם גוייתי ונסגרתי ונאסרתי בכבלי ברזל אני והאחרים, ואחר ששה חודשים שראה המלך שלא עלה בידו, צווה המלך לתת לנו ספינה אחת שבורה ולהוליכנו לארזיליא, ומשם באנו לארץ ישמעאל. ואני נשארתי בכאן בעיר אלקסר כביר."

תיאור זה משלים היטב את התיאור האמור בספר 'קיצור סמ"ג' שעתה הוברר לנו כי מקורו בספר 'צרור המור': אנו קוראים בו על גזירות מיוחדות על ספרי הקודש ועל התפילין. ובכך כמובן מתיישבת היטב תמיהתו של רבי שמואל פריינד, כי אכן קודם ביצוע גזירת הגירוש התעמרו השלטונות ביהודים ואסרו עליהם את לימוד התורה וקיום המצוות.

לברר מקחן של ראשונים

משהתברר לנו כי פיסקא זו המופיעה בספר 'קיצור סמ"ג', אודות הסימנים הבאים כתחליף למצוות, מקורה בספר 'צרור המור' שהוא לכולי עלמא ספר מהימן ומוסמך, ומחברו, רבי אברהם סבע, הוא בעל שיעור קומה תורנית מובהקת, הרי שראוי שנעסוק בו ונבררנו היטב.

נעתיק שוב את הדברים כפי שהם מופיעים אצל רבי אברהם סבע, שם הם כאמור מושלמים ומלאים:

"ואם יגזרו שלא יניחו תפילין כמו שקרה בימי חכמי התלמוד, וקרה גם כן בפורטוגאל, ראוי שתעשה לך סימנים ותקשור חוט השני על ירך לזכר דם הברית. ובין עיניך תהיה לזכרון כמו שאמר במקום אחר ולזכרון בין עיניך. וכן תשים סימנים על מזוזות ביתך ובשעריך. בענין שתזכור יציאתך וביאתך לעולם. בענין שתמסור נפשך על קדושת השם. וזהו ע"ד הציבי לך ציונים".

הציבי לך ציונים

חתימת הדברים מנחה אותנו אל דברי הפסוק (ירמיה לא כ): **"הַצִּיבִי לְךָ צִיּוֹנִים"**, אשר על זה דרשו חז"ל בספרי (פרשת עקב, מג):

"ושמתם את דברי אלה וגו', אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ היו מצויינים במצוות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. משל למלך בשר ודם שכעס על אשתו ומרפה בבית אביה אמר לה הוי מקושטת כתכשיטיך, שכשתחזרי לא יהו עליך חדשים. כך אמר הקב"ה לישראל: בני, היו מצויינים במצוות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים, הוא שירמיהו אומר 'הציבי לך ציונים' וגו' אלו המצות שישראל מצויינים בהם".

על איזה מצוות יש בכוונת הספרי שנצטוונו לשמור עליהם גם בחוץ לארץ. התשובה לכך אינה ברורה. מדברי רש"י נראה שהכוונה היא למצוות שהם חובת הגוף, וכדבריו (דברים יא יח):

"ושמתם את דברי - אף לאחר שתגלו היו מצויינים במצות, הניחו תפילין, עשו מזוזות, כדי שלא יהיו לכם חדשים כשתחזרו. וכן הוא אומר 'הציבי לך ציונים'".

אלא שדברי רש"י תמוהים, שהרי מצוות אלו של תפילין ומזוזה הם אינם מצוות התלויות בארץ כי אם מצוות שהם חובת הגוף וחובה לקיימם בכל מקום, ומה מקום יש לאזהרה שחייבים לקיימם גם בחוץ לארץ. ועיין ברמב"ן וברבינו בחי' על אתר.

וידועה השערת הגר"א מוילנא:

"שמעות המעתיקים לשון רש"י ז"ל בזה, כי היה כתוב ברש"י ישן ראשי תיבות: ה"ת ע"מ. וחשבו כי זה הוא פירושו: ה'ניחו ת'פילין ע'שו מ'זוזות, משום

דכתיב בתריה 'וקשרתם אותם לאות על ידכם וכו' וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך, לזאת חשבו דהראשי תיבות הוא: ה'ניחו ת'פילין ע'שו מ'זוזות. ובאמת הראשי תיבות הוא: ה'פרישו ת'רומות ע'שרו מ'עשרות, וא"ש כי הן חובות קרקע, ובאמת הן פטורין בחוץ לארץ אך מחמת שלא יהיו חדשים כשתחזרו לא"י."

השערה זו מובאת בספרי המלקטים של תורת הגר"א, ולפנינו העתקנוה מספר 'דברי אליהו', וראה מקורות נוספים וקדומים לכך אצל ידידי הרי"ש שפיגל בקונטרס 'אמר אליהו' (בתוך 'שורוק' כרך ח). אולם כבר העיר על כך בשו"ת 'ציץ אליעזר' (ח"ב סי' מג):

"אם כי דבר חכמה הוא, בכל זאת אינו נראה כלל לפרש בן את הספרי, כי הלא כוונת הספרי הוא לפרש את המשך הכתובים ואברתם מהרה כו' - וגם אז - ושמתם את דברי אלה כו', והכתובים הרי מדברים בתפילין ומזוזה - וקשרתם אותם כו' וכתבתם וכו' ולא מיירי מתרומות ומעשרות, ואף כי אין משיבין את הארי הגר"א וצוק"ל, אבל גם לאו מר בר רב אשי חתים עליה."

פירוש מחזור יותר נותן רבינו הרדב"ז (שו"ת ח"ו סי' ב"א קנד):

"והוצרך להזהירם אף על פי שהם חובת הגוף, שלא יפרקו מעליהם עול המצוות מפני דוחק שעבוד הגלות וגזירות השמדות כאשר אירע בימי היונים והכשדים ואדום הרשעה ובכל הדורות שהיו נזורים עליהם לבטל המצוות, ואפשר כי מצד האונם יבטלו אותם, הזהירם שיהיו מצויינים במצות כדי שלא יהיו עליהם חדשות כשיחזרו ויהיה להם מורח בעשייתם. ולא מפני שהיו פטורים בחוץ לארץ הוא מזהיר עליהם אלא מהטעם שכתבתי."

איברא כי עדיין דברי הרדב"ז צריכים תבלין כי אם מצד האונם יבטלו את המצוות, מה שייך להזהירם על כך, והרי אונם רחמנא פטריה.

והנראה לענ"ד לומר בזה דבר חדש, כי כוונת רש"י והרדב"ז היא לדברי ה'צור המור', ובאה האזהרה כי גם בכהאי גוונא שאומות העולם משתעבדות בישראל בגלותם וגזירות עליהם שלא יקיימו את המצוות, עדיין יש להם להציב ציונים למצוות ולעשות סימנים, כקשירת חוט השני על היד - לזכר מצות התפילין, והצבת סימנים על מזוזות ביתך ובשעריך - לזכר מצות המזוזה

והלא דבר הוא שאותם שתי מצוות, תפילין ומזוזה, מופיעות כדוגמא הן ברש"י: "הניחו תפילין, עשו מזוזות" והן בדברי בעל צור המור, ואם אין ראייה לדבר זכר לדבר ששניהם לדבר אחד נתכוונו, ושמא יש במצוות אלו ענין מיוחד יותר לעשות להם סימנים, וברוך היודע.

'לא מצא אתרוג - לא יביא לא רמון ולא פריש'

אלא שבעצם עניין עשיית סימני המצוה, העיר כ"ק אדמו"ר האמרי אמת, בהמשך דבריו המובאים לעיל, הערה נכונה: מהדברים הללו עולה דבר ברור כי אם לא ניתן לקיים את המצוה כתיקונה - ראוי לעשות תחליף כסימן למצוה: לקשור חוט השני כתחליף לתפילין ולהניח סימנים על הפתחים כתחליף למזוזה. ולכאורה, הלוא מצאנו גמרא ערוכה בה נאמר להדיא שאין ראוי למצוא תחליפים למצוות, כיון שהדבר יכול להביא לידי מכשול, כי לימים יסברו שהתחליף הוא המקורי, וגם כשיהיה בידם לקיים את המצוה כתיקונה - ימשיכו וידבקו בתחליף.

הנה כך שנינו במסכת סוכה (לא ב):

"אמר מר: לא מצא אתרוג לא יביא לא רמון ולא פריש ולא דבר אחר. פשיטא, מהו דתימא, לייתן, כי היכי שלא תשכח תורת אתרוג, קא משמע לן זימנן דנפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך".

ופירש רבינו חננאל:

"פשיטא, דאתרוג בעינן כדקי"ל דאתרוג הוא פרי עץ הדר שכתוב. איצטריך מהו דתימא לא מצא אתרוג מייתי דבר אחר כי היכי דלא לישתכח תורת אתרוג קמ"ל דלא. מ"ט חיישינן דלמא אתי למיסרך. ואף על גב דאיתיה לאתרוג מייתי דבר אחר אמרי האי כי האי זה פוטר וזה פוטר ונפיק מיניה חורבא הלכך אסור דבר אחר זולתי אתרוג".

מפורש איפוא בדברי הגמרא שמחמת שיש לחשוש כי גם אם יהיה בידו אתרוג, הוא יסבור כי מעמד הרימון או הפריש שווה למעמד האתרוג, ולא יקח את האתרוג כדין, הרי שמחמת כן אסור לעולם לקחת פרי אחר שאינו אתרוג, וחשש זה גובר על החשש שמא תשכח תורת אתרוג. ואם כן, כיצד אמרו כי יש לעשות סימנים לתפילין ולמזוזה.

החשש הוא רק באתרוג

בעל הקושיא, האמרי אמת, המשיך והעלה חילוק נכון בין הדבקים, בטענה כי לא ראי אתרוג שיש סיבה לחשוש בו דאתי למיסרך כראי שאר המצוות שאין צריך לחשוש לכך:

"ונראה דדוקא באתרוג אמרו כן, שאין מפורש בתורה מהו, אלא דחז"ל פירשו ד'פרי עץ הדר' הוא אתרוג, ולכך 'לא יביא לא פריש ולא רימון' שאם יביא יוכלו למעוץ ולומר שזה הוא הפרי עץ הדר שכתוב בתורה, מה שאין כן בשאר מצוות הכתובין בפירוש בתורה שלא יוכלו למעוץ, ולכן מותר לעשות להם סימנים בשעת הגזירה".

שונה הוא האתרוג מכל שאר מצוות התורה בכך שלא נתפרש בהדיא בתורה כי את מצוה זו מקיימים באתרוג. הלוא אין התורה אומרת אלא (ויקרא כג מ): "וּלְקַחְתֶּם

לָכֶם בַּיּוֹם הַרְאִשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר", והגמרא (סוכה לה א) מסבירה כי הכוונה בזה לאתרוג. יתירה על זאת, הגמרא שם אף דנה שמא הכוונה היא לפירות אחרים. כך שאילו אכן יקח אדם רימון או פריש, יש סיכוי גדול שאנשים יטעו ויאמרו כי לזה נתכוונה התורה.

לעומת זאת, שאר מצוות התורה שתבניתם מפורשת בתורה, ולעולם לא יעלה על לב אדם לומר שהמצוה מתקיימת באופן אחר, הרי שגם אם יעשו סימן למצוה – ידעו תמיד כי אין זה אלא תחליף כסימן למצוה המקורית, ולא יבואו לידי מכשול.

אז במילים אחרות: אם הסיבה שחשבנו שיש ליקח פריש או רימון היא כדי 'שלא תשכח תורת אתרוג', הרי שהמסקנה היא כי דווקא נטילתם תביא שישתכח תורת אתרוג ויבואו למעוות בזהווי האמיתי של מצות התורה.

כדברי רבינו הראב"ד

בחילוק בהיר זה הולך האמרי אמת בדרכו הסלולה של רבינו הראב"ד, המקשה שלכאורה גם אם נאמר שלא יטלו פריש או רימון עדיין יכול לצאת מכך מכשול, שהרי הוא יקח את שאר המינים בלי האתרוג, ולימים הוא יחשוב כי כלל אין צורך לקחת מין רביעי.

ולכן מטעים הראב"ד שעל כגון דא אין מה לחשוש כלל, כיון שעניין נטילת ארבע מינים הוא דבר מפורש בתורה, ואין לחשוש שמא יטעו ויאמרו שדי בפחות מארבעת מינים. ואין החשש האמור נגמרא כי אם באתרוג, שבו יש סיבה למעוות עקב שהוא אינו מפורש בתורה להדיא.

וכך כותב זאת הראב"ד בהלכות לולב:

"מוטב שיטול הלולב ולא יטול עמו מין אחר במקום אתרוג משום דנפיק מיניה חורבא. ואם תאמר, כלולב לבדו נמי נפיק מיניה חורבא, דזמנין דהוו להו תרויהו ובעי למיפק כלולב לחודיה. לא היא, דד' מינין שכלולב מפרשי באורייתא ולא אתי למיטעי, מיהו אתרוג לא מתפרש בהדיא וקא סברי אינשי דפריש או רמון פרי עץ הדר הוא".

דרך אחרת בישוב הקושיה

והנראה, לענ"ד להציע מהלך חדש בהבנת העניין, ויסודו בכך שלא אתרוג אין כל אפשרות להביא סימן, כיון שפריש או רימון אינם מהווים תחליף שווה-ערך לאתרוג ואין בהם כדי לתרום 'שלא תשכח תורת אתרוג', וזהו החורבא דנפיק מיניה – שאם יקחו פריש או רימון הרי שיחשבו כי אכן הפריש או הרימון דומים לאתרוג, ואתי למיסרך ולומר כי היינו הק, ולימים יבואו להשתמש בהם, וכפי שיתבאר.

כך שאם לתירוצו של האמרי אמת על קושייתו, וכאמור הוא גם תירוצו של הראב"ד על קושייתו שלו, יש אפשרות תיאורטית לעשות סימן לאתרוג בפריש ורימון, אלא שאין לעשות סימן זה מחמת המכשול, הרי שלפי תירוצינו אין כלל סימן דומה לאתרוג, והמכשול שיתכן הוא שיחשבו כי אכן יש בדומה לאתרוג.

ספק החלקת יואב

וכוונת דברנו יתבאר בהקדם הא דאיתא במסכת סוכה (לה א):

"תנו רבנן, 'פרי עין הדר' - עין שמעם עצו ופריו שוה, הוי אומר זה אתרוג. - ואימא פלפלין... התם משום דלא אפשר. היכי נעביד, ננקוט חדא - לא מינכרא לקחתה, ננקוט תרי או תלתא, 'פרי' אחד אמר רחמנא, ולא שנים ושלשה פירות, הלכך לא אפשר."

ופירש רש"י: "פרי עין - שהעין כפרי, כמעט שוה... ננקוט חדא - גרעין אחד. לא מינכרא לקחתה - מתוך קומנה."

ומצאתי להגאון בעל 'חלקת יואב' אשר עלה ונסתפק בעומק זיהוי ה'אתרוג' כ'פרי עין הדר'. וכך כתב (או"ח סי' לב ענף ג):

"ובזה צריך אני לבאר אם הך דעצו ופריו שוה הוא לעכב המצוה, והוא התנאי של המצוה. או שהוא רק סימן שנתנה התורה שיהיה הכוונה על אתרוג, אבל אין זה עצם המצוה."

'אתרוג למצוה, ופלפלין לתבשיל שבת'

ודומה עלי כי דעתו של כ"ק מרן אדמו"ר השפת אמת זיע"א ודעימיה היא כי 'פרי עין הדר' - שיהיה 'עין שמעם עצו ופריו שוה' הוא עיקר תנאי המצוה, ואין תנאי זה מתקיים אלא באתרוג. שכן הקשו המפרשים, מהיכן הוציאה הגמרא שפרי עין הדר היינו 'עין שמעם עצו ופריו שוה', וכיצד עניין זה מצוי בתוך דברי התורה, וראה בספר כפות תמרים שעמד בזה.

והשפת אמת על אתר מחדש כי עניין זה נלמד מהמילה 'הדר':

"אפשר לומר משום שכן היה הציווי בבריאת האילנות, שיהיה מעם העין כמעט הפרי, לכן פרי זו היא הדר".

וכבר קדמוהו בזה אחרונים וגם ראשונים.

הגאון רבי דוד פרנקל בעל 'קרבן העדה' על הירושלמי, הביא בשם אביו הגאון רבי נפתלי הירש, את רעיון זה (סוכה פ"ג ה"ה):

"ששאר אילנות שינו ממה שצוה חבורא שיהיה 'עין פרי' דהיינו עצו ופריו שוה, וכן שינו 'ועין עושה פרי'. מה שאין כן אתרוג שקיים מצות בוראו ומעם עצו ופריו שוה ודאי 'הדר' הוא, שלא ברא הקב"ה דבר חסר בעולמו במעשה בראשית ובוראם משבחם מי מגנם - כך שמעתי מאבא מורי, המקום יהיה בעודו".

ובהמעמה רבה כתב כך הגאון רבי חיים כהן רפפורט אב"ד אוסטרדהא, בתחילת קונטרס 'אוצרות חיים' הנדפס בסוף ספר תשובותיו 'מים חיים':

"בפסוק (בראשית א יא-יב) 'עין פרי... ותוצא הארץ... ועין עשה פרי', כתב רש"י וזה לשונו: 'עין פרי' - שיהא מעם העין כמעט הפרי, והיא לא עשתה כן, אלא

'ותוצא הארץ עין עושה פרי', ולא העין פרי, לפיכך כשנתקלל אדם על עונו נפקדה גם היא על עונו ונתקללה. על פי זה יראה לי מעם הגון שבחר השי"ת בארבעה מינים שבחג דווקא שיהא הפרי עין הדר אתרוג ולא פרי אחר, כמה שאמרו בגמרא דסוכה 'לא מצא אתרוג לא יביא לא פריש ולא רימון ולא דבר אחר' אף שלא כתב בתורה רק פרי עין הדר ויש כמה פירות שהמה גם כן הדר.

אבל לפירוש רש"י הנ"ל נוכל לומר שהמעם משום דכל העצים עברו על ציווי השם יתברך שיהא מעם העין כמעם הפרי רק אתרוג מעם העין כמעם הפרי, כדאיתא בגמרא שם 'פרי עין הדר שטעם עזו ופריו שוה' לכך זכה שיהיה נבחר למצוה. ולכך פריך שם 'ואימא פלפלין' שגם כן מעם עזו ופריו שוה, ומשנני משום דלא אפשר דלא מינכרה לקחתה".

וקדמו לכולם, רבותינו בעלי התוספות, כפי שהובאו דבריהם בספר 'תוספות השלם' (בראשית א יא אות ח):

"עין פרי. ולא קיימו מצות בוראן רק אתרוג ופלפלין. לפיכך זכה אתרוג למצוה, ופלפלין לתבשיל שבת".

ואילן הגאון רבי מאיר אריק, בספרו 'של תורה' (נזיר ב ב) הביא לכך ראיה נהדרת: הגמרא במסכת נזיר (ש) מתפלאת: "נזירא מילתא דעבירה, ואמרינן ליה נאה" - היעלה על הדעת שדבר שהוא עבירה יחשב לנוי והידור. ומכלל לאו אתה שומע הן: נוי והדר מצוי דווקא במי שמציית, והנה שמוע מזבח טוב.

נמצאנו למדים כי עיקר עניין מצות אתרוג מצוי בכך שהוא 'עין שטעם עזו ופריו שוה', מה שמגלה כי הוא קיים את מצות הקב"ה בששת ימי בראשית להיות 'עין פרי' ממש, ועל כך בדיון הוא שנמל שכרו. ואם כן פשיטא כי אין עניין 'עין שטעם עזו ופריו שוה' כסימן זיהוי גרידא בו בוחרת התורה ליידענו את כוונתה, כי אם מהות המצוה ממש, שהמצוה היא ליטול פרי שטעם עזו ופריו שוה, ונפשט ספק החלקת יואב.

ואימא אתרוג מורכב

אגב אורחא, עם רעיון זה ניתן לתרץ היטב את קושיית רבינו משה אלשיך בתשובותיו (סי' קי), שם הוא מתפלל מדוע כשהגמרא מציעה דוגמא נוספת לפרי של 'עין שטעם עזו ופריו שוה' היא רק אומרת 'ואימא פלפלין', ואין היא מוסיפה ושואלת גם 'ואימא אתרוג מורכב' שאף בו מעם עזו ופריו שוה ויהיה כשר למצוה. וראה בכפות תמרים שכתב כי אכן אתרוג המורכב אין מעם עזו ופריו שוה, ויעו"ע בשו"ת בית מאיר (סי' ו).

ולפי האמור עתה, אין כל מקום לקושיה זו, שהרי מעשה ההרכבה מנוגד הוא לרצון הקב"ה שברא את עולמו באופן שיהא כל מין ניכר לעצמו ולא יורכב מין אחד בחברו, והקב"ה אינו חפץ שישנו את טבע הבריאה ויוציאו מין משאינו מינו. כך שאם כל ציווי התורה על 'עין שטעם עזו ופריו שוה' היה רק סימן גרידא, היה מקום לדון שמא אתרוג מורכב עונה אף הוא על סימן זה. אולם עתה שנתברר כי כל מהות המצוה היא ליטול את הפרי שקיים את רצון ה' והיה מעם עזו ופריו שוה, הרי שלא יתכן לקיים זאת

באתרוג המורכב, שהורתו ולידתו שלא בקדושה נגד רצון ה'. ונהנית למצוא שכוונתי בזה לדברי בעל 'מקרי דרדקי' (פרשת אמור, אות תשכד).

אין בדומה לו

ומעתה יש לחדש, כי אילו אכן הייתה התורה אומרת במפורש שיש ליקח 'אתרוג' לארבעת המינים, או שההגדרה 'עץ שמעם עצו ופריו שוה' הייתה סימן זיהוי בעלמא כדי להגדיר בו את ה'אתרוג', הרי שרימון או פריש היו יכולים להיות סימן הגון לאתרוג, בכך שדומים הם לו בצורתו וכיוצא בזה.

אולם התברר עתה שמצות התורה אינה אלא כי אם ליקח פרי של 'עץ שמעם עצו ופריו שוה', ואם כן מה דמיון יש לרימון או פריש עם פרי של 'עץ שמעם עצו ופריו שוה', והרי בהם אין טעם ועצו ופריו שוה, ואין הם דומים כלל למצות התורה.

כך שאין בנמצא שום פרי בעולם שניתן לומר כי הוא דומה למצות התורה של פרי 'עץ שמעם עצו ופריו שוה', שהרי פלפלין כבר התבאר בגמרא שלא ניתן לקיים בזה 'ולקחתם' לפי שלא מינכרא לקחתה. והשווה לדברי המדרש (בראשית רבה, טו ז): "צא וראה איזהו אילן שעצו נאכל כפריו, ואין את מוצא אלא אתרוג".

ואף תלתן, שאמרו עליו במסכת ביצה, יג א, שמעם עצו ופריו שוה, אינו עניין לקיום מצות ארבעת המינים לפי שהוא מין ירק, כמבואר בתוספות בסוגיין, סוכה לה א ד"ה ללמדך, ואילו התורה אמרה 'פרי'. וצ"ע על המהר"ם לובלין שהעיר מדוע הגמרא גופא לא הקשתה שנאמר שפרי עץ הדר הוא תלתן, ע"ש מה שתירץ, בעוד שהגמרא לא יכלה לומר כן, שהרי אין זה פרי כי אם ירק].

ומיושב בטוב קושיית האמרי אמת, כי בכל מצוות התורה, וכמו בתפילין ובמזוזה, ניתן לעשות סימנים שיהיו זכר ותחליף למצוות התורה, כי אם התורה אומרת שמצות התפילין היא ב'קשירה' יכול הוא לקשור חוט שני, ואם מצות המזוזה היא על מזוזות הבית הרי שיש זכר כנגדו. אולם באתרוג המצוה היא ליטול פרי 'עץ שמעם עצו ופריו שוה', ולזה אין בנמצא כל סימן שיכול לשמש לכך 'שלא תשכח תורת אתרוג'.

וזדהו שאמרה הגמרא 'זימנין דנפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך', שאילו יקחו פריש או רימון יבואו לטעות בהגדרה הנכונה של המצוה ויחשבו ש'פרי עץ הדר' אינו אלא סימן למצוה, ולא מהות המצוה בעצמה, ולימים יבואו לחשוב כי ניתן להשתמש בפריש או רימון למצוה.

ובכך עלה בדינו, שהמכשול עליו דברה הגמרא בנטילת פריש או רימון הוא ברור הן לפי תירוץ האמרי אמת והן לפי תירוצינו – שיבואו להכשל בנטילתם לשנים אחרות, אלא שלפי האמרי אמת הסיבה שדין זה אמור רק באתרוג ולא בשאר מצוות הוא מחמת כי אם אמנם ניתן למצוא סימן לאתרוג אך יש לחשוש מהתוצאות, ואילו לפי דברינו אין כלל בנמצא סימן לאתרוג.

שריד למנהג הקדום

ובאותו עניין: השערה מעניינת גורסת כי מנהג עתיק הקיים במוזוזה עד ימינו מושפע מהאמור ב'קיצור סמ"ג' על הזמנים בהם אומות העולם הציקו לבני ישראל ואסרו עליהם לקיים את מצות מוזוזה, אשר כאמור נהגו אז בני ישראל להשים סימנים על מוזוזות הבית.

וכך כותב הגאון רבי ראובן מרגליות בספרו 'יסוד המשנה ועריכתה' (עמ' כג הערה י):

"ובזה יופיע אור חדש על מנהג קדום אשר כותבין על קלף המוזוזה מבחין תיבות 'כוזו במוכסו כוזו', הן הנה האותיות הסמוכות להשמות ה' אלקינו ה' (ראה טור יו"ד סי' רפ"ח ובעקרים מאמר ב' ס"פ כ"ח).

והנה לא גילו הראשונים טעמו ושרשו של המנהג ומתי התחילו לעשות כן. אולם מבבלי מנחות ל"ב שהבאתי מבואר כי גם בזמן הגזירה השתדלו לעשות עב"פ זכר להמצוה, וכן כתב הסמ"ק במצוה כ"א אם יגזרו שלא יניחו תפילין ראוי שתעשה לך סימנים וכו' וכן תעשה סימנים על מוזוזות ביתך ובשעריך וכו'.

ומעתה יתכן כי בזמן הגזירה כתבו כסימן וזכר במקום המוזוזה את אלו האותיות הסמוכות להשמות ה' אלקינו ה' שבפסוק שמע ישראל, כאשר מצינו (במעשר שני פ"ד מ"א) שבשעת הסכנה היו כותבים תי"ו תחת תרומה וכוזה... וכדברי הירושלמי (כתובות פ"א ה"ה) **אע"פ שבטל השמר המנהג לא בטל**.

וקרוב לוודאי שהשערה זו של ר"ר מרגליות נלקחה ממכתבו של הגאון רבי שלמה צבי שיק אל מחותנו הגאון רבי משה דוד הופמאן, אשר נדפס בספרו של הראשון 'סדור המנהגים' (מונקאטש תרמ"ב, מנהג של ראש חודש אלול, 'תולדות אסתר' הערה יג):

"מכתבו וגם ספרו תולדות אב"א קבלתי... ומה שכתב שהמנהג שכותבין על המוזוזות בחוץ 'כוזו במוכסו כוזו' שמוכא בטור (יו"ד סי' רפח) משום שהם אותיות הסמוכות לאותיות של ה' אלהינו ה'. וכתב מעב"ת שזה היה חכמתו של רבי מאיר בעת שגזרו על ישראל שלא לעשות מוזוזה, עשה זכר לדבר שלא תשתכח תורת מוזוזה, והוא חקק אותיות כוזו וכו' במקלו... דבריו דברי חכמה.

וגם אני כמותו ביארתי בדרך זו ומצאתי און לי בקיצור סמ"ג (מצוה כא) וזה לשונו... ואם יגזרו שלא יניחו תפילין כמו שקרה בימי חכמי התלמוד וקרה גם כן בפארטוגאל ראוי שתעשה לך סימנים ותקשור חוט השני על ירך לזכר דם הברית, וכן תשים סימנים על מוזוזות ביתך ובשעריך, עב"ל. ואם כן יש לומר שעשו אז סימנים כאלה וכתבו 'כוזו במוכסו כוזו' שלא תשתכח תורת מוזוזה, כנלענ"ד.

